

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van vele letters thuis. Niet-westerse typografie in Europe en Leiden tot 1800

Hoftijzer, P.G.; Hoftijzer P.G.

Citation

Hoftijzer, P. G. (2006). Van vele letters thuis. Niet-westerse typografie in Europe en Leiden tot 1800. In *Jaarverslag Koninklijke Brill N.V. 2005* (pp. 109-123). Leiden: Koninklijke Brill N.V. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15632>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

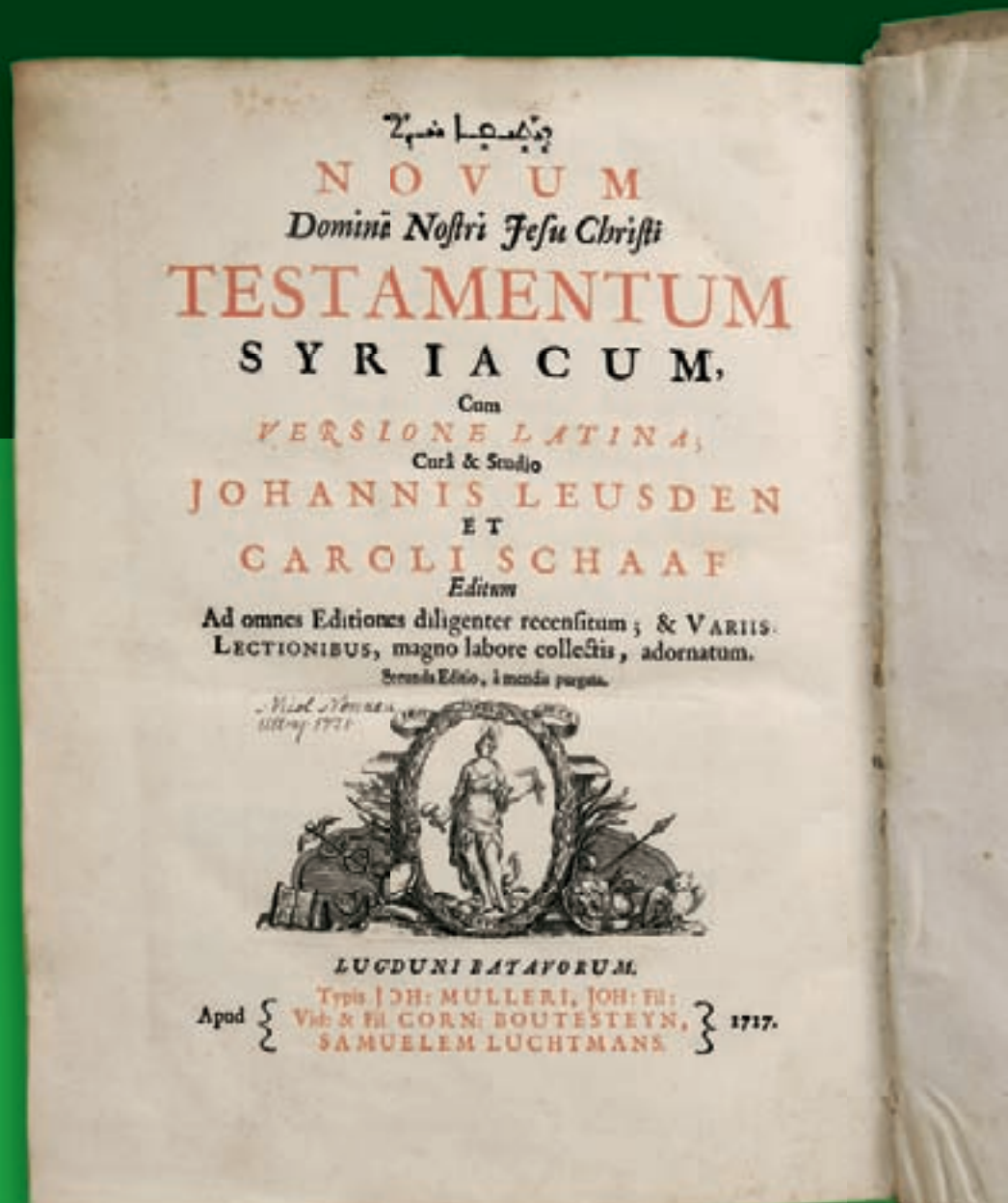
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15632>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van vele letters thuis

Niet-westerse typografie in Europa en Leiden tot 1800

P.G. Hoftijzer

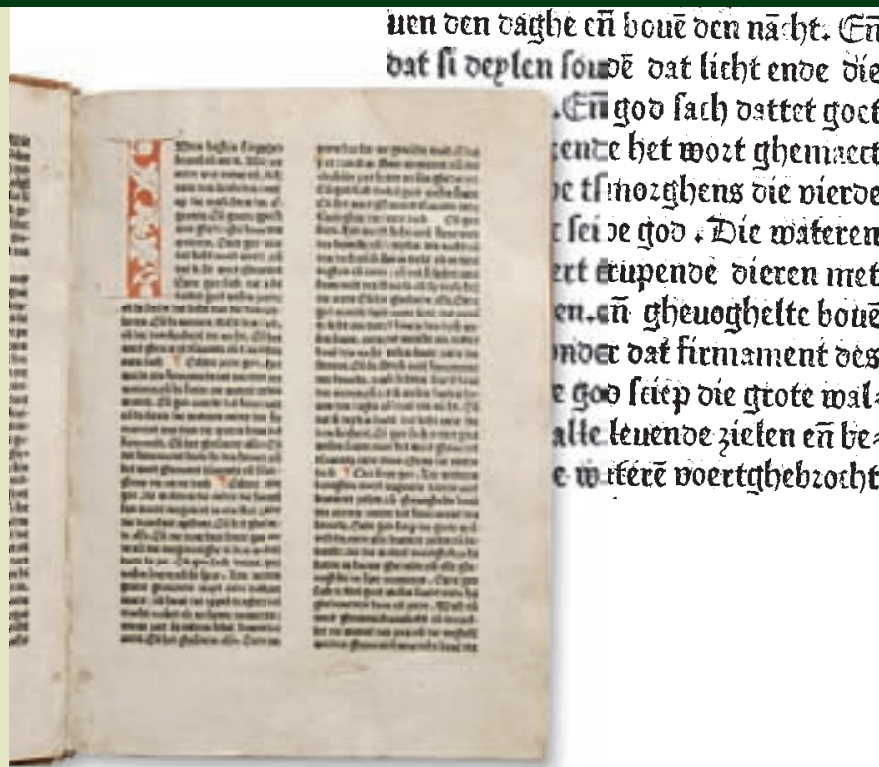

Van vele letters thuis

De boekdrukkunst – het vermenigvuldigen van teksten met losse, uit metaal gegoten letters – is van grote betekenis geweest voor de menselijke beschaving. Al door tijdgenoten werd de uitvinding van Johannes Gutenberg († 1468) uit Mainz beschouwd als een welhaast goddelijk wonder, dat de verspreiding van kennis en informatie onder grote groepen mensen mogelijk maakte. Toch waren er heel wat kinderziekten te overwinnen voordat de drukpers haar zegetocht door de wereld kon beginnen. Zo was het procédé van de lettervervaardiging aanvankelijk verre van volmaakt en vertoonden de eerste drukpersen nog tal van gebreken. Ten aanzien van de vormgeving van het gedrukte boek zat men vast aan allerlei tradities en conventies van de Middeleeuwse handschriftenvervaardiging, zoals het gebruik van gekleurde sierinitialen en rubriektekens, die noodgedwongen met de hand moesten worden aangebracht. Een ander probleem was dat het schrift dat in de vijftiende eeuw in Europa in zwang was, en dat was in de eerste plaats het Gotische schrift, naast de gewone letters van het alfabet een groot aantal lettercombinaties (met name ligaturen en samentrekkingen) en andere tekens kende, die het zetten en drukken in de praktijk danig bemoeilijkten. [1] De letterbak van een vijftiende-eeuwse zetter omvatte al gauw zo'n driehonderd afzonderlijke tekens. Een modern 'garnituur', de kleinkapitalen en cursieve en vette letters niet meegerekend, omvat ongeveer de helft daarvan.

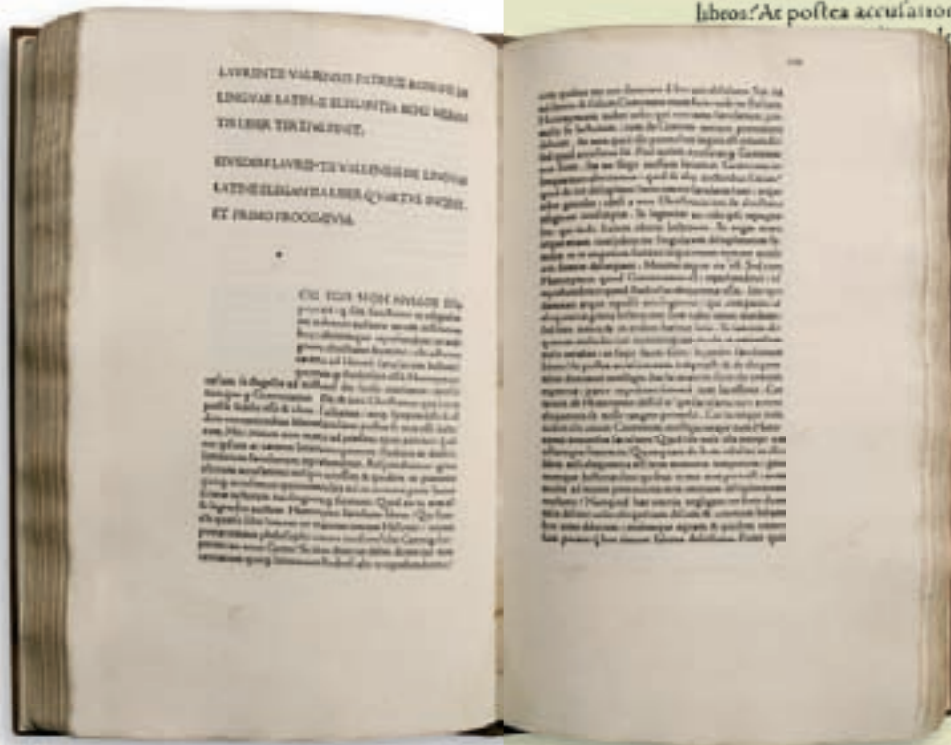
Deze en andere hindernissen waren echter in de eerste helft van de zestiende eeuw grotendeels uit de weg geruimd. Bovendien was vanuit Italië het Romeinse schrift (*littera antiqua*) als drukletter geïntroduceerd in een staande en een cursieve variant, hetgeen een grote verbetering betekende voor de

* De boekdrukkunst is feitelijk een Chinese uitvinding uit de achtste of negende eeuw na Chr. De verbreiding ervan is evenwel beperkt gebleven door het enorme aantal Chinese karakters en maatschappelijke factoren.

1. Beginpagina van het boek Genesis uit de eerste gedrukte Nederlandse bijbelvertaling, de zgn. 'Delftse bijbel' (Delft: Jacob Jacobsz van der Meer en Mauricius Iemandt van Middelborch, 1477). Bibliotheca Thysiana 1533. Initiaal en rubricering zijn nog met de hand aangebracht. De tekst bevat veel afkortingstekens.

leesbaarheid van teksten. [2] Zowel het Gotische als het Romeinse schrift werden gaandeweg gestandaardiseerd als losse, niet aaneen gevoegde letters (overblijfselen zijn de æ, œ en ß), met dien verstande dat binnen de vastgestelde kaders variaties in ontwerp volop mogelijk bleven. Het werd gewoonte dat Latijnse teksten, en weldra ook die in het Italiaans, Spaans, Portugees en Frans in de Romeinse werden gezet, en teksten in Germaanse volkstalen als Duits, Engels en Nederlands in de Gotische letter. In veel landen heeft die laatste praktijk tot in de achttiende eeuw voortgeduurd, in Duitsland zelfs tot in de Tweede Wereldoorlog (de reden die de nazi's gaven voor de afschaffing van de zgn. Schwabacher was dat dit een joods ontwerp zou zijn). Andere vernieuwingen waren de toevoeging van titelpagina's en hulpmiddelen bij het lezen als paginering, inhoudsopgaven, kopregels, indexen en wat dies meer zij. Men zegt wel dat het moderne gedrukte boek in deze periode is ontstaan.

Maar de Romeinse en Gotische letter waren niet de enige schriftsoorten die in Europa werden gebruikt. Het Hebreeuws was een levende taal gebleven in de Joodse diaspora, en Joodse drukkers benutten snel het potentieel van de boekdrukkunst voor de verspreiding van godsdienstige teksten, zoals de Bijbel en de Talmud, liturgische werken en rabbijnse verhandelingen, maar evenzeer van boeken op het gebied van bijvoorbeeld filosofie, wiskunde en medicijnen.

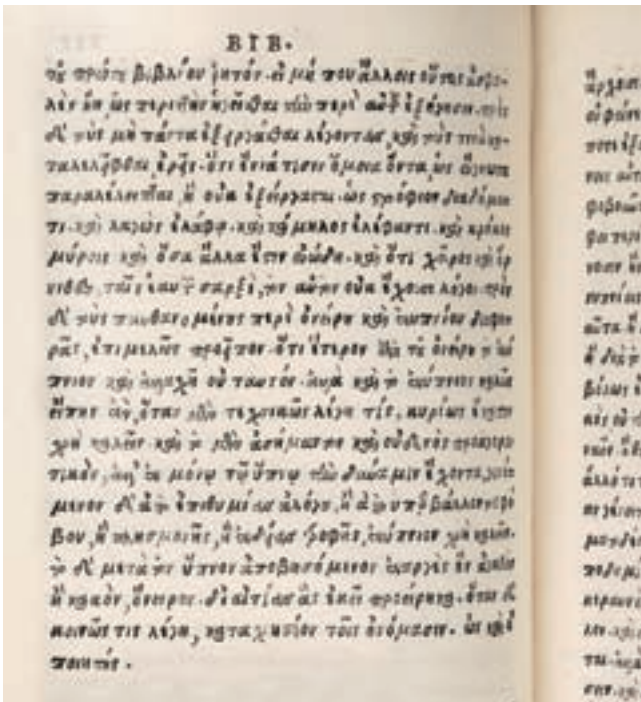
2. *Lorenzo Valla, De linguae latinae elegantia, et de ego, mei, tui et sui (Venetië: Nicolas Jenson, 1471). Bibliotheca Thysiana 1565. Deze editie is beroemd vanwege de toepassing van Jenson's Romeinse. Het Thysiana exemplaar is op groot papier gedrukt en bevat tal van onderstrepingen en marginale annotaties in rood door een contemporaine lezer, maar op deze pagina is zelfs de ruimte voor de gekleurde sierinitialen opengelaten. Ook hier worden trouwens nog tal van afbrekingstekens en ligaturen toegepast.*

Scharfes S

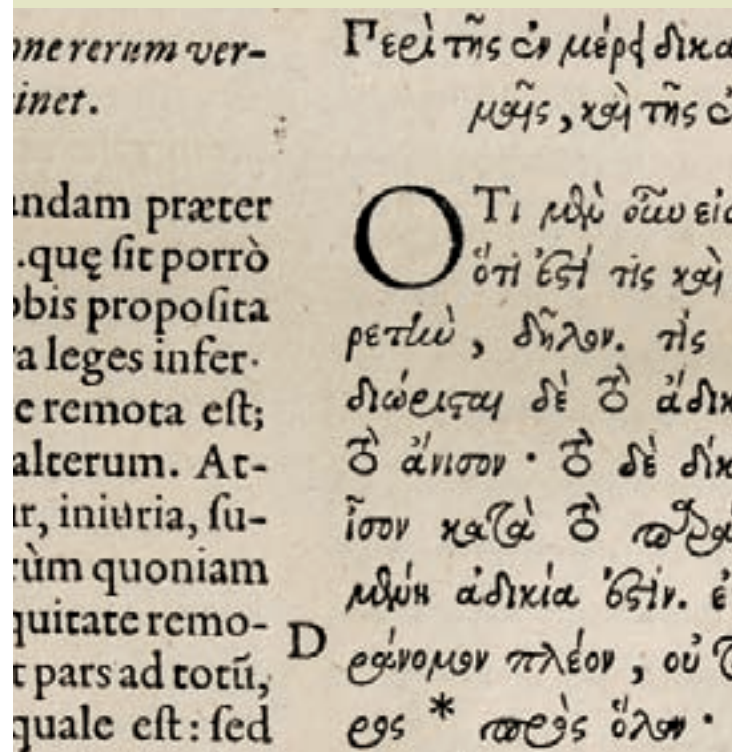
Kapitaal H, Schwabacher

4. Detail van een pagina uit Artemidorus, *Oneirocriticon biblia pente* (Venetië: Aldus Manutius en Andreas Socerius, 1518). *Bibliotheca Thysiana 1144. De faam van Aldus Manutius rust deels op zijn eerste edities van klassieke Griekse auteurs. Zijn Griekse letters waren echter een ramp voor de zetter en de lezer.*

Griekse equivalent, terwijl de accenten met de hand moesten worden aangebracht. Een eerste volledige set Griekse letters werd in 1471 vervaardigd door de in Venetië werkzame Franse lettersnijder Nicolas Jenson, maar de standaard voor het Grieks werd gezet door de Venetiaanse uitgever Aldus Manutius, befaamd vanwege zijn vele *editiones principes* van vooraanstaande Griekse klassieke schrijvers. De letter van Manutius, ontworpen door Francesco Griffo, was een cursieve variant van het Griekse handschrift dat rond 1500 in Italië door humanistische geleerden werd gebruikt. [4] Het schrift was door de talloze lettercombinaties, accentletters en varianten – alleen de letter alpha kende al vijf verschillende vormen – in de praktijk echter zeer bewerkelijk en bovendien moeilijk leesbaar. Desalniettemin vond dit lettertype overal navolging; ook de befaamde *Greco du Roi*, gesneden tussen 1540 en 1550 door Claude Garamond op bevel van de Franse koning François I voor de uitgave van Griekse klassieke werken, waren op dit handschriftelijke model geënt. [5] Pas in de achttiende eeuw zou de Griekse drukletter zich aan het klemmende Aldijnse korset ontworstelen door de introductie van een losstaand, sterk vereenvoudigd lettertype.

5. *Aristotelis, Opera omnia quae extant, Graecè et Latinè* (Paris: Typis Regiis, 1629). *Bibliotheca Thysiana 1629. Ook in deze zeventiende-eeuwse folio-editie van het verzameld werk van Aristoteles worden de zgn. Greco du Roi van Claude Garamond nog toegepast.*

Cyrrilische Sjsj

Perzische Peh

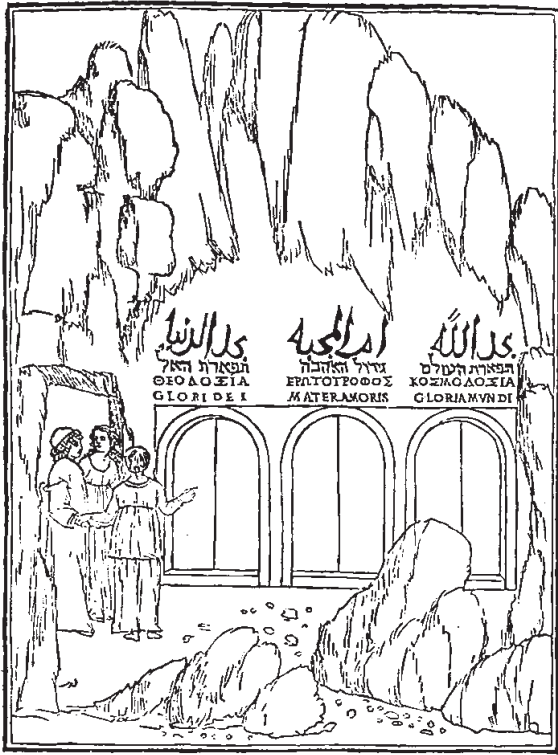
dal	dal	Feis	hyads	Bym	Thds	re	De	Alkphs
>	>	>	>	>	ف	ق	ب	ج
aym	Qaas	re	ndab	Qad	Caru	Bym	gym	Fr
ع	ب	د	و	و	ل	ل	ز	س
dysh	Man	Magm	lmm	lmm	apls	hds	ffia	Bym
60	ل	ع	ز	س	ق	ف	ب	ج
aysh	ye	hadyg	man					
aysh	ل	ع	و					

6. Oudste weergave van het Arabische alfabet in Bernhardt von Breydenbach, Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem ende van daen totten bergh Synai ... (Mainz: Erhardt Rewich, 1488). Bibliotheca Thysiana 924.

Gotisch, romein, Hebreeuws en Grieks, dat waren de lettertypen die in de Europese typografie in de zestiende eeuw het meest gangbaar waren. In goed geoutilleerde drukkerijen als die van Manutius in Venetië, Froben in Bazel, Estienne in Parijs en Plantijn te Antwerpen kon men een breed assortiment van deze letters aantreffen. Een marginale plaats werd nog ingenomen door Cyrillisch, dat opvallend genoeg tot het einde van de zestiende eeuw alleen buiten Rusland werd gedrukt. Maar met de uitbreiding van de betrekkingen van Europese landen naar andere delen van de wereld nam ook de belangstelling voor uitheemse talen en schriften toe. Het is niet overdreven te stellen dat de drukpers de Europese expansie – of die nu politiek, economisch, godsdienstig of cultureel georiënteerd was – op de hielen volgde.

Contacten met het Midden-Oosten en met de overwegend islamitische bevolking aldaar waren er natuurlijk al vele eeuwen, maar zij kregen een nieuwe impuls door de snelle economische en politieke ontwikkeling in het Middellandse Zeegebied rond 1500 en door de gedachte dat de moslims zo niet door geweld dan wellicht door middel van missiewerk tot het christelijk geloof bekeerd zouden kunnen worden. Er was een groeiende interesse voor de islamitische, dat wil zeggen eerst Arabische en Turkse, later ook Perzische en Indiase taal en cultuur, en derhalve ook voor het algemeen verbreide Arabische schrift. Maar ook de schriften van oosterse christelijke gemeenschappen als de Nestorianen, Armeniërs, Kopten en Ethiopiërs, van wie eveneens werd gehoopt dat ze tot de kerk van Rome zouden willen toetreden, werden intensief bestudeerd.

De eerste, nog weinig geslaagde poging om de verschillende alfabetten van het Midden-Oosten in druk te reproduceren is te vinden in enkele houtsneden in Bernhard von Breydenbachs beschrijving van zijn pelgrimsreis naar het Heilige Land (eerste uitgave Mainz, 1486). [6] De vroegste in het Westen gedrukte regel Arabische tekst is te vinden in een houtsnede in de mysterieuze Italiaanse roman *Hyperotomachia Poliphili* (Venetië: Aldus Manutius, 1499) van Francesco Colonna. [7]

7. Illustratie met Arabische, Hebreeuwse, Griekse en Romeinse tekst uit Francesco Colonna, Hypnerotomachia Poliphili (Venetië: Aldus Manutius, 1499). Bibliotheca Thysiana 2222. Dit is misschien wel het beroemdste gedrukte boek uit de Renaissance, vanwege de schitterende wisselwerking tussen typografie en boekillustratie.

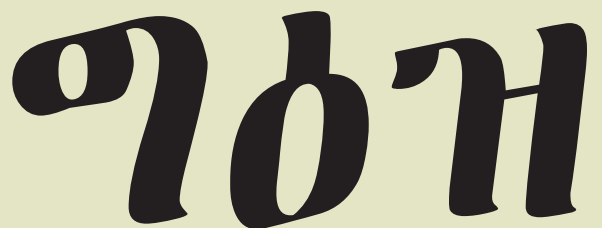

Arabische ligatuur 'Fiy'

Was het al niet eenvoudig om dergelijke schriften in hout weer te geven, nog veel moeilijker was het om ervan losse metalen letters te vervaardigen. Dat gold nog niet zozeer voor het Ethiopische schrift (Ge'ez), dat meer dan driehonderd duidelijk onderscheiden tekens kent. Het eerste in het Ge'ez gedrukte boek, een editie van de psalmen uitgegeven te Rome in 1513 [8], bevat letters die rechtstreeks zijn gesneden naar het voorbeeld van een vijftiende-eeuws Ethiopisch psalterium in de bibliotheek van het Vaticaan. Daarentegen heeft het Arabische schrift, dat traditioneel met een rietpen wordt geschreven, een sterk kalligrafisch en beeldend karakter, met, afhankelijk van het type, ronde of geometrische vormen, ligaturen van twee of meer letters, sterke contrastverschillen en lange over- en onderhangende pennestrekken. De meeste in de zestiende eeuw door westerse letterontwerpers gesneden Arabische drukletters ontberen nog de zo kenmerkende schoonheid en elegantie van het handschrift.

8. Titelpagina van Johannes Potken (ed.), Psalterium Ethiopicum (Rome: Marcellus Silber alias Franck, 1513). Bibliotheca Thysiana 120. Dit is het vroegste voorbeeld van Ethiopische letters in druk. De grote, in rood gedrukte letters zijn in hout gesneden, de zwarte tekst is gedrukt met in lood gegoten letters.

Het woord 'Ge'ez' in het Ethiopisch

Maar naast deze vormgevingstechnische moeilijkheden speelde een rol dat het voor lettersnijders in deze periode commercieel nauwelijks aantrekkelijk was om een bevredigende Arabisch letterset te produceren. De vraag ernaar was vooralsnog te beperkt, mede omdat in de Arabische wereld de producten van Europese drukpersen, zeker wanneer het uitgaven van de Koran betrof die volgens de traditie alleen in handgeschreven vorm mocht worden vermenigvuldigd, meestal niet werden geaccepteerd.

Pas in 1580 slaagde de Franse letterontwerper Robert Granjon, die in Rome werkte voor de Typographia Medicea, de drukkerij die de geloofspropaganda van de katholieke kerk in het Midden-Oosten verzorgde maar tevens teksten uitgaf van belangrijke islamitische geleerden, er eindelijk in een zowel wat betreft de esthetiek als leesbaarheid goede Arabische letterfont te snijden. [9] Granjon baseerde zich daarbij op de beste voorbeelden van Arabische schoonschrijfkunst in de Vaticaanse collecties en zijn letter vond bijgevolg veel navolging.

9. Dubbele pagina uit het Evangelium sanctum Domini nostri Iesu Christi conscriptum a quatuor evangelistis sanctis (Rome: Typographia Medicea, 1590-91). Bibliotheca Thysiana 2404. De tekst is gedrukt met de nieuwe, door Robert Granjon gesneden Arabische letter. Verrassend is de succesvolle combinatie van Arabische typografie en Italiaans-renaissancistische boekillustratie.

Dergelijke kostbare ondernemingen waren echter niet mogelijk zonder financiële ondersteuning van particuliere en institutionele sponsors. De *Typographia Medicea* werd – de naam zegt het al – rijkelijk begünstigd door de Medici familie. De opvolger van deze drukkerij, de *Typographia Polyglotta* van de door Paus Gregorius XV opgerichte *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*, die in de rijkdom van haar oosterse sorteringen door geen andere Europese onderneming werd overtroffen, draaide volledig op kosten van het Vaticaan. Steun van de Franse overheid was er in de zeventiende eeuw voor de Parijse drukker Antoine Vitré, die als ‘*imprimeur du roi ès langues orientales*’ onder meer verantwoordelijk was voor de indrukwekkende, tien foliodelen dikke *Bible polyglotte* (1628-45), een bijbeleditie in maar liefst zeven talen. In Engeland werd rond dezelfde tijd de pas heropgerichte Oxford University Press met hulp van de aartsbisschop van Canterbury, William Laud, voorzien van nieuw Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Arabisch lettermateriaal.

Vergeleken bij dergelijke koninklijke en kerkelijke sponsoring was het financiële fundament onder de niet-westerse typografie in Leiden, in de zeventiende en achttiende eeuw een van de belangrijkste Europese centra op dit gebied, heel wat bescheidener. Vanaf de oprichting van de universiteit in 1575 bestond er in Leiden veel aandacht voor de studie van de oosterse talen, niet alleen vanuit theologische en filologische academische belangstelling, maar ook met het oog op de toenemende handelscontacten tussen de jonge Nederlandse Republiek en de islamitische wereld.

Arabisch gezelschap uit Bernhardt von Breydenbach, Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in Jherusalem ende van daen totten bergh Synai ... (Mainz: Erhardt Rewich, 1488).

Syrische Semkath

Hebreeuwse 'ayin

Arabische Kha'

... cuius numerus viginti & octo:
 millefimo quingentesimo sexagesimo
 accipe literam, quam sub ea inue-
 Aggregabis eam cum caractere
 is: & scies ingreditum illius mensis,
 arum, siquidem fuerit minor eis
 dice eas ab eo, & residuo attende.
 numero, fuerit gemina, prior com-
 r competit a xxvi vsque Albat, ad
 gaoscedum Pa...

... سنة وستون تحسب فيه
 هو علامة تلك السنة
 لم يور حول ذلك
 منها وان اريد منها
 نده تحت العدد ان
 لآخر بحكم من كو

10. Josephus Justus Scaliger,
 Opus de emendatione
 temporum (Leiden:
 Officina Plantiniana apud
 Raphelengius, 1598).
 Bibliotheca Thysiana 851.
 De Arabische letter van
 Franciscus Raphelengius sr.
 was in eerste instantie
 gesneden met het oog op
 gebruik in dit hoofwerk van
 Scaliger over de historische
 tijdrekenkunde, waarin ook
 tal van niet-westerse
 bronnen werden gebruikt.

Er was derhalve behoefte aan drukkers en uitgevers die teksten in oosterse talen konden drukken. In 1583 was Christoffel Plantijn naar Leiden gekomen om daar een dochtervestiging van zijn Antwerpse Officina op te richten. Hij kreeg een benoeming tot academie-drukker en een geldbedrag als compensatie voor het meenemen van een deel van zijn drukkerij, inclusief het Hebreeuwse, Griekse en Syrische lettermateriaal dat hij eerder voor de druk van de befaamde *Biblia Regia* (1569-72) had gebruikt. In 1585 drukte hij het eerste boek in Leiden met Hebreeuwse karakters, de *Grammaticae Hebraeae libri duo* van Petrus Martinius. Toen Plantijn twee jaar later naar Antwerpen terugkeerde, werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon Franciscus Raphelengius sr. die behalve uitgever ook een befaamd oriëntalist was. Na zijn benoeming tot hoogleraar Hebreeuws en Aramees liet Raphelengius de bedrijfsvoering van de Leidse onderneming over aan zijn zoons, maar hij bleef rechtstreeks betrokken bij de uitgave van teksten in oosterse talen, vooral in het Arabisch. Treffend is in dit opzicht een passage uit een brief van Franciscus Raphelengius jr. aan zijn oom Jan Moretus, die sedert de dood van Plantijn het moederbedrijf in Antwerpen

runde. Raphelengius jr. schreef op 17 januari 1591: 'Mon père est totus in studiis Arabicis; et [nous] sommes en délibération de faire faire des poinçons de la lettre Arabesque'. Inderdaad waren de Raphelengii op dat moment doende om een Arabische letter te laten snijden naar het voorbeeld van die van Robert Granjon. In 1595 werd deze letter, mogelijk gesneden door Guillaume Le Bé, voor het eerst gepresenteerd in de letterproef *Specimen characterum Arabicorum*. Hij werd onder andere gebruikt in Josephus Justus Scaligers grote studie over de historische chronologie, *Opus de emendatione temporum* (1598) [10], en in Raphelengius' eigen, postuum verschenen Arabisch-Latijnse woordenboek (1613).

Arabische Dzijim

Het is niet precies bekend wat er met de oosterse lettersoorten van de Leidse Officina Plantiniana is gebeurd nadat de zonen Raphelengius hadden besloten het bedrijf op te heffen. Een deel van de Arabische typen is in ieder geval verkocht aan de Engelse arabist William Bedwell, terwijl een ander deel naar het moederbedrijf in Antwerpen terugkeerde. Maar veelzeggend is dat de in 1613 benoemde Leidse hoogleraar Arabisch Thomas Erpenius, die zijn oriëntalistische publicaties eerst had laten drukken bij de Raphelengii, eveneens diverse letters – Syrisch, Ethiopisch, Samaritaans en Hebreeuws – kon overnemen. Hij gebruikte deze, samen met een eigen, nieuw gesneden Arabische letter, vanaf 1617 in een geheel door hem zelf bekostigde *private press*, de ‘Typographia Erpeniana linguarum orientalium’. [11]

Erpenius stierf in 1624, amper veertig jaar oud. Maar de jonge Leidse druktraditie op het gebied van oosterse talen werd onverminderd voortgezet.

Ethiopische Dzjiaa

11 Twee pagina's van *El Makin, Historica Saracena, qua res gestae Muslimorum inde a Muhammede usque ad initium imperii Atabacaei explicantur ...*, ed. Thomas Erpenius (Leiden: Typographia Erpeniana, 1625). *Bibliotheca Thysiana* 867. Deze uitgave, met de tekst van de psalmen in het Syrisch en Latijn verscheen een jaar na Erpenius' dood. De distributie was in handen van de Leidse boekverkopers Jan Maire en Abraham en Bonaventura Elzevier, welke laatsten de drukkerij van Erpenius voortzetten.

In 1625 kocht Isaac Elzevier, de belangrijkste Leidse drukker van dat moment, de gehele drukkerij van Erpenius van diens weduwe voor de kolossale som van 8000 gulden, een bezit dat hij een jaar later overdeed aan zijn oom Bonaventura en neef Abraham Elzevier. De Elzeviers kregen daarmee een nagenoeg onaantastbare monopoliepositie op het terrein van de oosterse typografie. [12] Het bezit van dit materiaal was zelfs hun belangrijkste troef in de onderhandelingen met de universiteit over de verlenging van hun academiedrukkerschap.

Pas na het overlijden in 1712 van de laatste vertegenwoordiger van de Elzevier-dynastie, Abraham II Elzevier, wisselden de van Erpenius afkomstige letters opnieuw van eigenaar. Ze werden gekocht door de roemruchte Leidse uitgever en boekverkoper Pieter van der Aa, die ook al de drukkerij van Elzevier naast het Academiegebouw had gekocht. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat hij kort daarop door de universiteit tot academiedrukker werd benoemd. Veel heeft Van der Aa met zijn oosterse typen echter niet gedrukt. Zijn aandacht ging meer uit naar grote geïllustreerde werken. Na hem was het lettermateriaal in gebruik bij andere Leidse drukkers, totdat het uiteindelijk rond 1770 in bezit kwam – en tot op de dag van vandaag is gebleven – van de Haarlemse drukkerij en lettergieterij Johan Enschedé en Zonen.

In de achttiende eeuw was de druk en uitgave van oosterse boeken in Leiden echter niet meer het privilege van slechts een of enkele ondernemingen. Ook anderen waren op dit terrein actief, onder hen de firma Luchtmans. Kenmerkend voor hun lange werkzaamheid in de zeventiende en achttiende eeuw is dat zij zelf nooit een eigen drukkerij van enige omvang hebben bezeten. Zij hadden voor zover bekend slechts één pers voor de productie van het drukwerk voor de stads- en academische gelegenheidspublicaties – Luchtmans was immers vanaf 1730 stads- en academiedrukker –, maar hun andere uitgaven lieten zij door *jobbing printers* binnen en buiten Leiden drukken. Daaronder zijn enkele oriëntalistische werken van belang.

12. Titelpagina van S. Jacobi apostoli epistolae catholicae versio Arabica & Aethiopica, ed. J.G. Nisselius en Theodorus Petraeus (Leiden: Daniel en Johan Elzevier voor de editeurs, 1654). Deze uitgave van de brieven van apostel Jacobus in het Arabisch en Ethiopisch was door de Elzeviers gedrukt op kosten van de in Leiden werkzame Duitse oriëntalisten Johannes Georgius Nisselius en Theodorus Petraeus. Rond 1660 hebben beiden nog geprobeerd een eigen oosterse drukkerij in Leiden op te richten.

Sanskriet Ta

Chinees Shu: 'boek'

Zo verscheen al in 1686 bij stichter Jordaan Luchtmans het *Opus Arameum* van Carolus Schaaf, in 1708-09 gevolgd door een tweetalige uitgave van het Nieuwe Testament in het Latijn en Syrisch [13] en het bijbehorend *Lexicon Syriacum*. De drukker van deze werken is niet bekend, maar het Nieuwe Testament was gedrukt door middel van een revolutionair stereotypie-procédé, dat was ontwikkeld door de predikant van de Lutherse gemeente in Leiden, Johann Müller. In 1732 verscheen bij Samuel Luchtmans de *Vita et res gestae Sultani Saladini*, bezorgd door de hoogleraar Arabisch Albert Schultens op basis van een drietal handschriften in de Leidse Universiteitsbibliotheek en gedrukt door Isaac van der Mijl, die waarschijnlijk het Erpenius-materiaal van Pieter van der Aa had overgenomen. Succesvol waren de oorspronkelijk door Erpenius samengestelde studieboeken *Rudimenta linguae Arabicae* (1733, herdrukt 1770) en *Grammatica Arabica* (1748, herdrukt 1767) [14] in een bewerking van Schultens.

Aan het einde van de achttiende eeuw huurde de firma Luchtmans de diensten in van een andere Leidse drukker, Jan Brill, ten behoeve van de uitgave van teksten uit het Legatum Warnerianum – de grote verzameling oosterse handschriften en drukken die Levinus Warner in 1665 aan de Universiteitsbibliotheek had nagelaten. Daarmee werd een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de Leidse oosterse typografie geopend. Jan Brill, en na hem zijn zoon Evert Jan Brill, waren uitstekende drukkers en vrijwel de gehele negentiende-eeuwse Leidse oriëntalistische productie werd op hun persen gedrukt, in het begin veelal nog met het Luchtmans impressum, maar vanaf 1848, toen Evert Jan de firma had overgenomen, onder eigen naam. Gaandeweg legden zij zich bovendien ook toe op de druk van uitgaven in Aziatische talen en schriften, zoals het Sanskriet, Maleis en Chinees. Dat niet minder spannende hoofdstuk moet merkwaardig genoeg echter nog beschreven worden, een schrijvende lacune in onze kennis van de Leidse oosterse drukkerij en uitgeverij. Wellicht biedt het 325-jarig bestaan van Brill in 2008 een passende gelegenheid om die leegte op te vullen.

13. Detail van de titelpagina van de tweede druk van de door Carolus Schaaf en Johannes Leusden bezorgde editie van het Novum Testamentum Syriacum (Leiden: Samuel Luchtmans, Johann Müller en de weduwe en zoon van Cornelis Boutesteyn, 1717). Bedrijfscollectie Koninklijke Brill. Het boek kon makkelijk worden herdrukt dankzij de beschikbare stereotypie-platen.

14. Twee pagina's binnenwerk uit de door Albertus Schultens bezorgde herdruk van Thomas Erpenius' nog altijd gebruikte Grammatica Arabica (Leiden: Samuel en Johannes Luchtmans, 1747). Bedrijfscollectie Koninklijke Brill.

Paul Hoftijzer (1954) is bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlandse boek in de vroegmoderne tijd vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit Leiden.

Literatuur

- Ch. Enschedé, *Type foundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century* (vertaling van de oorspronkelijke Franse editie van 1908 door H. Carter, geredigeerd door L. Hellinga) (Haarlem, 1978).
- A. Hamilton, *Europe and the Arab world. Five centuries of books by European scholars and travellers from the libraries of the Arcadian Group* (London/Oxford, 1993).
- E. Hanebutt-Benz et al. (eds.), *Middle Eastern languages and the print revolution. A cross-cultural encounter* (Westhofen, 2002) [catalogus bij een tentoonstelling in het Gutenberg Museum te Mainz].
- W. Henkel, 'The polyglot printing office of the Congregation', in J. Metzler (red.), *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum* (Rome, 1971), dl. I, pp. 335-350.
- R. Jones, 'The Medici oriental press (Rome 1584-1614) and the impact of its Arabic publications on Northern Europe', in G.A. Russell (red.), *The 'Arabic' interest of the natural philosophers in seventeenth-century England* (Leiden, 1994), pp. 88-108.
- F. de Nave (red.), *Philologia Arabica. Arabische studiën en drukken in de Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Antwerpen, 1986).
- J.M. van Ophuijsen et al., *Luchtmans & Brill. Driehonderd jaar uitgevers en drukkers in Leiden 1683-1983* (Leiden, 1983).
- R. Smitskamp, *Philologia orientalis* (Leiden, 1992).
- H.D.L. Vervliet, *Cyrillic and oriental type in Rome at the end of the sixteenth century: An inquiry into the later work of Robert Granjon (1578-1590)* (Berkeley, 1981).

Gravure, afkomstig uit de Galerie agréable du monde (Leiden: Pieter van der Aa, 1729). De plaat maakt deel uit van een grotere serie die een aantal schriftsoorten uitbeeldt: het Hebreeuws, de taal die al in het Paradijs werd gesproken, in zijn historische ontwikkeling, alsmede tamelijk onbetrouwbare weergaven van het Koptische, Armeense en Chinese schrift.

